

FENOMÉN KREATIVITY V SEBAREALIZAČNOM PROCESE OSOBNOSTI ČLOVEKA (Teoreticko-metodologické reflexie)

VASIL KUSIN

ABSTRAKT

Štúdia/príspevok je zameraná na identifikáciu tvorivosti so zreteľom na sebarealizáciu jej subjektu; sú v nej analyzované kľúčové aspekty kreativity a jej kritérii; aspekt metodologický, individuálno-osobnostný, sociálno - historický, racionálno-etický. Kreativita je identifikovaná aj ako protirečivý proces, determinovaný sociálnou realitou a mierou spoločenského pokroku.

Kľúčové slová:

Kreativita, sebarealizácia, humanizmus, racionalita, etika, pokrok, tvorivý subjekt, práca, technika, veda, poznanie, prax.

1. Všeobecné určenia kreativity

Fenomén tvorivosti (kreativity), identifikácia jeho hlavných určení, je „historický odstupňovaný“, je vlastný duchu doby a zároveň je produktom doby; možno ho identifikovať v každej, relatívne uzavretej (evolučne „dovršenej“) etape vo vývine ľudskej spoločnosti. Nachádzame ho v stupni abstraktného myslenia, v úrovni a forme „svojbytného“ videnia sveta, v schopnosti človeka vkladať do sveta zo seba „čosi navyše“ a takto obohacovať existujúcu skutočnosť novým rozmerom v podobe nových ideí, vedeckých objavov, nových technológií, nových umeleckých a technických diel, nových, inovačných postupov, nových produktov vo svete práce, umožňujúcich „bytostnejšie“ sebaopotvrdenie ich tvorcov, ich subjektov, teda väčšiu mieru ich sebaaktualizácie (sebaafirmácie), v rámci ktorej sa človek identifikuje ako ľudská, cieľavedomo činná, svet a seba vytvárajúca a pretrvávajúca bytosť; bytosť „subjektívneho zámeru a moci“, vďaka čomu je schopná „udávať tón“ svetu, v ktorom existuje a ktorého ozmyselňuje a ovýznamňuje. Možno aj v týchto súvislostiach Protagoras identifikoval jedinečnosť ľudského individua - človeka, ktorý je človekom tým, že „je

meradlom všetkých vecí“; že od neho sa odvodzuje hodnota, zmysel, význam a funkčnosť jeho bytie obklopujúcich štruktúr, vzťahov, procesov, vznikania, zanikania a stálosti, respektíve trvácnosti atď.

V tom zmysle možno fenomén kreativity (ľudskej tvorivosti v tých najširších dimenziách seba prejaviu človeka) identifikovať aj v miere vyčlenenosti ľudskej individuality z existenčného prostredia, v subjektívnom zvýznamňovaní životných udalostí, v prekonávaní životných stereotypov, v rozširovaní hraníc fantázie, v domýšľaní dôsledkov vlastnej činnosti, v prekonávaní a zároveň v tvorbe nových návykov pracovných aktivít, v schopnosti racionálne zakomponovať nové skúsenosti, nové prístupy, nové mechanizmy popierania „starého“ a prioritizácie „nového“ atď. Dominujúcim, resp. hlavným určujúcim znakom tejto „procesuality“ je sebaaktualizujúca tvorivosť ako základná charakteristika človeka „homo sapiens sapiens“; v nej sa identifikuje otvorenosť a schopnosť túto otvorenosť zaplniť ľudskou prítomnosťou, odvahou, slobodou, sebaakceptáciou a sebakultiváciou. Inými slovami, kreativita bezprostredne, ale inokedy aj sprostredkované a do zložitých súvislostí a vzťahov zašifrovanej podoby, je definovaná produkciou, tvorbou nového (o ktorom budeme hlbšie uvažovať na inom mieste).

Tvorivosť je proces ľudskej sebaidentifikácie vo vzťahu k všetkým formám života na našej planéte; je špecifikáciou ľudského druhu; je tým určením človeka, vďaka ktorému človek prekonáva realitu „teraz a tu“ novou možnosťou jej existencie v tých súvislostiach a vzťahoch, v rámci ktorých sa človek prejavuje ako ich subjekt, t.j. ich producent, tvorca, ich „projektant a staviteľ“. Seba projekcia (cieľavedomosť v tom najstriktnejšom zmysle slova) je jednou z hlavných konštánt kreativity osobnosti človeka; zároveň je aj jednou z konštánt slobody tejto osobnosti, tej slobody, v rámci ktorej človek (kreatívna individualita osobnosti) vstupuje za hranice súčasnosti – do naprojektovanej budúcnosti, eliminujúcej „provizórium“, „dočasnosť“, „náhodilosť“, „nepredvídateľnosť“ atď.

Najmä v týchto súvislostiach (ale nie iba v nich) sa kreatívna osobnosť prejavuje (manifestuje svoju jedinečnosť) ako subjekt („vlastník“, „majiteľ“) svojho zámeru, cieľa, slobodného smerovania, slobodnej voľby; ich prostredníctvom človek existujúcu realitu, svet „teraz a tu“, existujúci objekt atď. mení, zároveň ho aj podľa vlastných meradiel „dotvára“ do podoby nového objektu, novej skutočnosti a jej nových vývojových možností. Inými slovami, tvorba vyplýva zo štruktúry ľudského bytia; z nej sú odvodené a determinované všetky špecifické výsady: veda a jej tvorivé produkty, umenie, technika a jej inštrumentálne určenia, poznanie, ale aj náboženstvá, rámcované tajomným transcendentom,

ktoré je dešifrované tvorivou interpretáciou, premostovaním seba samého do projektu „inobytia“. A keďže „štruktúrnou súčasťou“ ľudského bytia je aj „sebatvorba tvorcu“, tvorivosť takto prijíma zároveň aj bytostné určenie – určenie ľudskej sebaaktualizácie, permanentného sprítomňovania identity tvorivého subjektu. Tvorba je permanentnou zmenou v rozličných vrstvách predmetov, činností, myslenia. Každé hľadanie kroku vpred vo vonkajšku je i krokom vo vnútri, každá tvorba je i sebatvorbou, nachádzaním nového vnútorného nástroja, sebahodnotením“ (Hlavsa, J. 1986. s.14).

Ľudská kreativita je mnohodimenzionálny fenomén, v rámci ktorého sa človek potvrdzuje ako ľudská (a nikdy nie iná či inakšia) bytosť; je vyjadrením ľudskej špecifickosti, iba jej vlastných foriem aktivít, „regulovaných“ bio-psycho- sociálnymi fenoménmi. Kreativita je teda podstatným rodovým určením človeka, ktorým človek demonštruje svoje schopnosti (ale aj vlohy, možnosti, individuálne dispozície – v najširšom zmysle tohto slova) - v procese svojej predmetnej a duchovnej produkcie - presahovať zdroj tejto produkcie. Ak človek v procese svojej produkcie presahuje jej zdroj, vstupuje do sveta tvorivosti, v ktorom sám seba – ako subjekt tohto procesu- zdokonaľuje, kultivuje svoje životné bytostné sily, no ktorému zároveň dáva zo seba čosi „navyš“; vďaka tejto „funkčnej kombinácii“ je svet obklopujúci jeho bytie čoraz viac jeho bytím, t.j. bytím jeho umu a rúk, bytím jeho spredmetnenej a inštrumentalizovanej subjektivity. „Tvorivosť je interfunkčná funkcia: zúčastňuje sa na nej v určitom rozvrhnutí koncentrácie a aktivácie celý organizmus: psychické procesy, stavy, vlastnosti, vnímanie, pamäť, predstava, myslenie a vonkajšia činnosť. (Hlavsa, J.: Tamže, s.95).

2. Univerzálno-humánne určenie

Univerzálno-humánne určenie získava kreativita vďaka schopnosti človeka „sebaprekročovania“ ako špecifickej formy sebarealizácie; v procese „sebaprekročovania“ človek v konečnom dôsledku prekonáva obmedzenosť a uzavretosť vlastného spôsobu života novými možnosťami. V realizácii (ale aj v samotnom procese tvorby) týchto možností sa človek osvedčuje ako bytosť schopná univerzálneho pôsobenia (disponuje totiž univerzálnymi možnosťami, lebo je ich subjektom). Preto nepôsobí iba v súlade s duchovnými alebo materiálnymi potrebami svojho individuálneho životného prejavu, ale aj v súlade s tým, čo

tvorí jeho spoločensko-ľudskú podstatu – v súlade s potrebami, ktoré vyvoláva súčinnosť, spolubytie s inými.

Táto univerzálna povaha tvorivých schopností človeka a jej humánna konštanta sa azda najvýraznejšie prejavuje vo vede (jej produkty v rámci vedeckej tvorby sú pre celé ľudstvo); v umení (ktorého „mystická sila“ očarúva ľudský rod v globálnych dimenziách); v technike (ktorej „predĺžená ruka“ človeku umožňuje v sprostredkovanej forme ovládať vonkajší svet); v tvorbe nového sociálneho poriadku (ktorý v reálnom prakticko-politickom, ekonomickom, hospodárskom atď. kontexte umožňuje ľudstvu čoraz vyšší a vyšší emancipačný vzostup atď).

Táto forma účasti na „bytí všetkých“, vlastná iba ľudskej tvorivosti, spôsobuje humanizáciu už samej motivácie tvorivej činnosti. Tvorivý subjekt síce tvorí „pod tlakom“ svojich subjektívnych dispozícií, jeho proces tvorby je síce podriadený jeho vnútornej potrebe pozitívnej sebarealizácie a jeho „tvorivé vzplanutie“ je síce v mnohom determinované duchom doby, spoločenskými pomermi, ale -a v tom je tajomstvo ľudskej tvorby- za tým všetkým stojí akýsi vyšší cieľ: svojou tvorbou sa predstaviť a „odovzdávať sa druhým, nájsť v uspokojovaní potrieb iných svoj „domov“, v ktorom je, resp. bude najvyššou hodnotou pre človeka druhý človek. Máme na mysli fenomén solidarity (bez reciprocity), požiadavku uznania, ktorú konkrétny tvorivý subjekt „presadzuje“ prostredníctvom svojich tvorivých schopností, potrebu zmysluplnosti vlastnej sebarealizácie, ktorá je tým ľudsky plnšia, čím väčšmi vytvára predpoklady aj na rovnako ľudsky zmysluplnú sebarealizáciu iného človeka (Narážame tu na Rogersovu koncepciu humanistického prístupu k tvorivosti).

V takto chápanej ľudskej kreativite dominuje túžba individua plne rozvíjať svoje dispozície cez interakciu s inými individuami, s okolitým svetom ľudí, ich akceptáciou všeobecnej podpory a slobody.

Produkt, dielo tvorivej ľudskej činnosti s univerzálno-humánnym určením je preto meradlom rozvoja ľudskosti v človeku (meradlom rozvoja zmyslu pre ľudskosť a solidaritu človeka s človekom); je ľudskou mierou, ktorá vypovedá o tom, ako a nakoľko je tvorivý subjekt schopný svojou činnosťou rozvíjať ľudskosť druhého, ako a nakoľko môže v tomto procese potvrdzovať vlastnú autenticitu pozitívneho sebauplatnenia ako ľudsky čoraz plnšie rozvinutej bytosti. Je to miera, ktorá manifestuje prítomnosť rozvinutosti („dokonalosti“) ľudského fenoménu, resp. ľudskej špecifickosti všade a tým, kde a s čím človek vlastnou tvorivosťou vstupuje do spleťového systému vzťahov a vzájomných súvislostí v sociálnom bytí. Nepreženieme, keď budeme zastávať názor, že okolitý svet nepoznamenaný, neobohatený, „neznásobený“ a „nerozvinutý“ produktami ľudskej tvorivosti je svetom „bez

človeka“, svetom, v ktorom síce existuje ľudské individuum, ale iba ako individuum –objekt (v systéme iných objektov), a nie ako individuum –subjekt svojho vlastného zámeru a moci, svojej slobody, potvrdzujúcej zmyslupnosť ľudského bytia ako takého, a to nie iba „teraz a tu“, ale aj „potom a tam“; v tom napokon je skrytá aj dimenzia projektivity ľudského tvorivého zápolenia.

Humánne pozadie tvorivosti je výrazom znásobovania ľudskosti, t.j. pozitívneho úsilia človeka – subjektu tvorby – kultivovať seba a svet, v ktorom žije; s týmto procesom (procesualitou tvorivosti) súvisí aj samotný proces aktívneho a tvorivého (povedzme, že aj selektívneho) osvojovania sveta (sociálnej skutočnosti). Je to tak preto, lebo osvojovanie ľudskej (ale aj ľudsko-prírodnej) skutočnosti je základným stimulom tvorivosti; deje sa tak vo sfére vedeckého, technického, umeleckého a sociálneho typu ľudskej tvorivosti. Táto konštalácia platí za predpokladu, že ide o pozitívny, ľudskosť znásobujúci a oslobodzujúci proces. Z dejín ľudských aktivít je však známe aj to, že pozitívne osvojovanie, ale aj tvorba skutočnosti (prírodnej no predovšetkým sociálnej) nie je vždy „priamočiare“ a jednoznačné; dochádza k iracionálnym, ahumánnym a ľudsky rozporuplným prejavom najmä vtedy, keď kritéria tvorivosti nie sú jednoznačne identifikované (napríklad fenomén nového, starého, kvalitatívne lepšieho, fenomén pokroku, sociálneho dobra, resp. sociálne zla atď). V týchto súvislostiach možno hovoriť o vonkajších determinantoch tvorivosti; existujú však aj „determinanty“ vnútorné, vlastné zákonitostiam samotnej tvorby ako takej.

Pri tejto príležitosti sa žiada poznamenať, že ide o koncepciu tvorby ako „účelu samej seba“, kde účelovo - praktická dimenzia je podriadená samouúčelno-duchovnej (intersubjektívnej) produkcii, lebo až vtedy, „keď nerobíme niečo pre nejaký účel, pre nejakú potrebu... vzniká výtvor, ktorého jediným zmyslom je, že vyvoláva magický zážitok blaženosti či šťastia. V tejto sfére vrcholí ľudská komunikácia“ (Gardavský, V. 1969.s.54).

Dominantné postavenie človeka v tvorivom procese neznamená, že je vylúčená apriori účasť ostatných faktorov na tomto procese. Je nesporné, že jediným možným subjektom tvorivého procesu je človek (presnejšie, tvorivý človek) ; ten je však determinovaný (v tej či onej miere)

objektívnymi sociálnymi (a nielen tými) pomermi. Jeho tvorivé dielo sa v tomto kontexte môže pozitívne využívať, ale aj zneužívať. Obzvlášť to platí v časoch spoločenských kolízií, v časoch narastajúcich sociálnych konfliktov najmä v ideologickej a vojenskej oblasti: vtedy vzniká čosi, čo podstatu ľudskej tvorby popiera, čo má povahu iracionality, čo sa vymyká

kontrole subjektu tvorby (ba aj celej spoločnosti), čo nie je v súlade s poslaním tvorby ako takej – slúžiť človeku a zveľaďovať jeho ľudský (humánny) rozmer. V takýchto situáciách tvorba, jej produkty nadobúdajú zvrátenú podobu: funkcia diela popiera jeho podstatu, pretože sa dielo ocitlo „mimo človeka“, mimo rámca jeho kontroly, v zašifrovaných spoločenských vzťahoch, kde nebolo možné zladit' jeho vopred určenú funkciu s funkciou, ktorá mu bola „dodatočne“ daná (určená sociálnou negativitou, zvrátenou politickou mocou, obludným subjektivismom, egoistickými záujmami skupiny „mocných“ atď.). V týchto súvislostiach tvorba prijíma dehumánne určenie, určenie odcudzeného ľudského diela, jeho pôvodnej, kreatívnej podstatou určenej funkcie, resp. poslania.

Na druhej strane, ako sme už vyššie uviedli, ľudská tvorivosť, presnejšie fenomén tvorby disponuje aj relatívnou samostatnosťou; vyvíja (a „funguje“) sa na základe jej vlastných zákonitostí, čím získava určenie „účelu samej seba“, to znamená že v sebe obsahuje apriori pozitívnu potrebu ďalšej tvorby, stimuluje a zdokonaľuje samu seba tým, že prekonáva „svoj stav“ novými možnosťami (bez zreteľa na jej ontologickú zakotvenosť v sociálnom bytí jej subjektu), že prekračuje svoje hranice. Aj vďaka tejto „vnútornej“ dimenzii je v tej či onej miere zdrojom ľudského napredovania, je „večne plápolajúcim ohňom“, ktorý udržuje ľudský život na úrovni vlády nad všetkým, čo je netvorivé.

3. Osobnostno-sebarealizačné určenie

Človek v systéme vzájomných súvislostí, vzťahov a vzájomnej determinácie s „vonkajším svetom“ (svetom sociálnej a prírodnej reality), teda v dialektike tvorby, tvorivého procesu je subjektom i objektom, cieľom i prostriedkom, obsahom i formou, používateľom i producentom, vládcom i obeťou tvorby. Tvorba je v človeku a človek v tvorbe, takže existuje iba ľudská tvorba a tvorivý človek. V týchto súvislostiach môžeme identifikovať aj fenomén „kvality osobnosti“, v ktorej identifikujeme schopnosť tvoriť v súlade so svojou sociálnou funkciou vo svete, ale aj „v súlade“ s jej vlastnými dispozíciami, potrebami sebaaktualizácie, v súlade s driemajúcim, avšak v tvorbe oživovaným potenciálom demonštrovať svoju jedinečnosť, individuálnu špecifickosť a nezastupiteľnosť. Tvorivosť sa tak stáva „definíciou“ človeka, jeho zmyslovo-rationálnej a predmetno-duchovnej mohutnosti; je teda hlavným určením osobnostno-individuálnej svojbytnosti, svojráznosti a špecifickosti. Tvorba – či už v kontexte permanentnej procesuality alebo v akte už vytvoreného diela (v oblasti vedy, techniky, umenia, sociálneho poznania a prognózovania

atď.) – je svetom identickej sebarealizácie, svetom zmyslu a významu života tvorcu ako „nekonečného“ procesu sebaaktualizácie, sprítomňovania (a zároveň „zväčňovania“) ducha jej subjektu – tvorivého človeka.

Sebarealizácia v rámci tvorivej činnosti je determinovaná viacerými faktormi a prebieha na viacerých úrovniach; sústredíme sa na dve základné úrovne a z nich vyplývajúce determinanty:

a/ Prvú úroveň identifikujeme v subjektívnych kvalitách tvorcu, t.j. v „subjektívnej zrelosti“ tvorivého človeka, ktorý identifikuje seba samého v ním vytvorenom tvorivom produkte (v diele, v poznatkoch, v zhotovovaní inštrumentov, v tvorbe sociálnej skutočnosti, zákonov jej fungovania atď.). Tým chceme zvýrazniť fakt, že sebarealizácia nemôže prebiehať „vo vzduchoprázdne“, ale ani nie bez zreteľa na cieľ, resp. účel, v hraniciach ktorého sa sebarealizácia deje. Inými slovami, proces sebarealizácie môže prebiehať iba za predpokladu, že jej subjekt (reálna, konkrétna osoba) má pozitívny vzťah k takej činnosti, v rámci ktorej vzniká produkt, spredmetňujúci a vizualizujúci kvalitu tvorivej osobnosti. „Tvorivosť vyrastá z jedinečných kvalít jednotlivca...Tvorivosť znamená vždy pečať jednotlivca na jeho produkte, ale produkt nie je človek, ani materiál, lež pripomína vzťah medzi nimi... Predovšetkým tu musí byť nejaký produkt tvorivosti. Keď moje predstavy môžu byť nesmierne novátorské, nemožno ich definovať ako tvorivé, pokiaľ sa nerealizujú v nejakom pozorovateľnom produkte, pokiaľ nie sú vyjadrené slovami, alebo napísané v básni, alebo pretlmočené v umeleckom diele či pretvorené do nejakého vynálezu“(Rogers, C.R 1996. s.272).

Tento vzťah je živý, citový, duševný a zároveň aj predmetno-praktický; bez neho by tvorivá činnosť nemohla existovať, ale bez ktorého by nemohol byť ani človek a jeho svet – svet tvorivých produktov, svet komunikácie. Základom tohto vzťahu je fenomén positivity: bez pozitívneho t.j. výsostne subjektívneho a tým aj slobodného vzťahu človeka k činnosti (a tým aj k svojim schopnostiam, ktoré túto pozitivitu produkujú, no sú aj jej „produktom) sotva by bol jej subjekt tvorivý. Práve absencia takéhoto vzťahu k činnosti (zameranej na zhotovenie aj nového produktu) spôsobuje, že je to činnosť netvorivá (rutinná, mechanická stereotypná, činnosť iba v hraniciach jednoduchej reprodukcie atď.).

Na tejto úrovni sebarealizácia kreatívnej osobnosti je „determinovaná“ (aj napriek tomu, že je subjektívne slobodná) kvalitou vlastných subjektívnych dispozícií, ktoré udávajú tón povaha („hlbke“) vzťahu k činnosti zameranej na „výsledok“, na „dielo“; je „výpoveďou“ (na úrovni reflexií, nových poznatkov, novej skutočnosti atď.) o kvalite ich tvorcu. Ak by tomu tak nebolo, ak by dominoval fenomén odcudzenia medzi subjektom a jeho činnosťou, táto

výpoveď by bola „sterilná“, málo inšpirujúca a z hľadiska pokroku v oblasti ľudského konania by nemohla byť motivujúca a ani dynamizujúca.

Na druhej strane proces sebarealizácie v sfére ľudskej kreativity nie je iba otázkou subjektívnych kvalít tvorcu; ako sme už v iných súvislostiach poznamenali, existujú tu aj tzv. vonkajšie determinanty, „vonkajšia realita“, do ktorej je tvorba „ontologicky zakotvená“. Táto zakotvenosť v mnohom „ospravedlňuje“ kvalitu tvorby (v prípade jej nedostatkov); ale aj v mnohom ju stimuluje (v podobe vytvárania sociálne prijateľných podmienok, slobody, demokracie vo vzťahu tvorca – spoločnosť – štát atď.). V nich sa tvorca môže spoločensky zvýznamňovať napríklad akceptáciou jeho diela, pozitívnou aplikáciou jeho funkcie do života a praxe spoločnosti atď.

Uvedené roviny - identifikujúce fenomén tvorivosti človeka sa navzájom ovplyvňujú; sú v dialektickej jednote, ale zároveň aj v určitej vzájomnej protirečivosti; teda sú v štruktúralno-funkčionalnej väzbe a hovoria o tom, že subjektivita tvorcu (ako základná psychická determinanta tvorby) a objektivita spoločenských pomerov (aj v ich historickej „anatómii“) navzájom súvisia; v ich súvislostiach, protirečivosti a jednote sa tvorivosť spoločensky a individuálno-osobnostne zvýznamňuje. Nemožno nesúhlasiť s názorom, že „Tvorba je proces – historicky konkrétny, sociálny a profesionálny, individuálny a kolektívny... historický proces preto, lebo dejiny človeka sú vo svojej najhlbšej podstate dejinami ľudskej tvorby, dejinami tvorivých premien prírodnej a spoločenskej skutočnosti... konkrétny proces preto, lebo každá novovytvorená realita je plodom konkrétneho ohnivka v reťazi úsilí a dejov, spojených s konkrétnymi potrebami, podmienkami, predpokladmi atď.,... sociálny proces, lebo ľudská tvorba mimo spoločnosti neexistovala, neexistuje a existovať nemôže... profesionálny proces, lebo vytváranie nových materiálnych, vedeckých, umeleckých a iných hodnôt vyžaduje zvláštne schopnosti a prípravu, prebieha podľa svojich špecifických zákonov, má svoje kvalitatívne profesionálne zvláštnosti... individuálny alebo kolektívny proces, lebo tvorba môže byť dielom jednotlivcej osoby aj kolektívu, lebo tvorba ako zvláštna schopnosť jednotlivca (spoločenského človeka) je zároveň totálnou schopnosťou ľudstva“ (Lilov, A. 1985. s. 72).

b/ Druhou rovinou identifikácie ľudskej tvorivosti, mechanizmov jej fungovania a premostovania tvorivých schopností jednotlivých ľudí do duchovno-predmetného sveta, je rovina práce v celej jej štruktúralnej zložitosti a špecifickosti v systéme ľudských aktivít ako takých.

Fenomén práce je totiž v najtesnejšej súvislosti s tvorbou; dalo by sa povedať, že tvorba v práci nachádza svoje „ontologické zakotvenie“ a práca v tvorbe svoje napredovanie, čoraz väčšiu

mieru slobody a v tom zmysle aj čoraz prijateľnejšie podmienky pre sebarealizáciu jej subjektu – konajúceho človeka. Vďaka tvorbe dochádzalo a dochádza (a v budúcnosti to zrejme inakšie nebude) k diferenciacii práce, k jej del'be, k rozvetvovaniu, s čím súvisí aj rozvetvovanie, diferenciacia ľudských schopností, kreativizácia ich špecifickosti (vo forme nových a nových profesií, odvetví, foriem a druhov, špecializácií atď).

Priamo úmerne s del'bou práce v dôsledku jej kreativizácie sa vyvíjal aj subjektívny potenciál človeka ako subjektu tvorby, presnejšie – tvorivej práce; rozvíjali sa jeho subjektívne dispozície (schopnosti, vlohy, talent, poznanie, sebaopoznanie, erudícia, technická zručnosť atď.). No predovšetkým sa vyvíjala (obohacovala, znásobovala, zefektívňovala, kultivovala) najmä ľudská skúsenosť ako jedna z hlavných foriem subjektivizácie ľudskej činnosti, a teda aj práce ako takej. Vďaka nej človek svoju činnosť (a tým aj vlastnú tvorbu a prácu, do ktorej tvorivé konštanty „vklíňoval“) čoraz optimálnejšie (účelnejšie, racionálnejšie) rozvíjal a rozvíja aj z hľadiska „každodenného pragmatizmu“, ale aj z hľadiska jej slobodnejšej, humánnejšej povahy.

Skúsenosťou človek prekonáva „staré“ a vytvára „nové“. Preto v akejkoľvek oblasti ľudskej činnosti (nielen v práci) je skúsenosť nosným pilierom, subjektívnou výstužou v mohutnom chráme človekom vytváraného predmetno-duchovného sveta. Disponuje selektivitou, tvorivým výberom postupov, metód, techník, ba aj celého procesu nových činností, vďaka čomu človek prekračuje vlastné hranice. Z tohto hľadiska skúsenosť možno identifikovať ako „arzenál“ nahromadených produktívnych schopností vo všetkých sférach života človeka, spoločnosti, ba aj ľudstva. Skúsenosťou človek vstupuje do najvyšších foriem logického myslenia – do zovšeobecňovania a konkretizácie a s tým súvisiacej schopnosti komparácie, zhodnocovania; skúsenosťou je možná identifikácia minulosti, prítomnosti ale aj predvídanej budúcnosti. Skúsenosť teda vo vyššie uvedených súvislostiach (práce a tvorby, tvorby a práce) stelesňuje subjektívnu syntézu jednotlivých etáp (v historickom, t.j. dejinnom kontexte) činnosti, čo umožňuje pochopiť ľudský subjekt ako sebazachovávajúci princíp a podmienku tvorby (kultúrnej, technickej, vedeckej a sociálnej). Totiž jej prostredníctvom sa zachováva nielen kontinuita, umožňujúca „plynulé“ napredovanie, ale aj diskontinuita, umožňujúca napredovanie v jeho protirečivom „kontexte“ (prekonávanie „starého“ kvalitatívne „novým“ formou skokov, pretržitosti). Aj vďaka skúsenosti (ktorej produktom sú aj veda a technika, umenie a sociálna prax) existuje už spomenutá najtesnejšia väzba medzi tvorbou a prácou, väzba, ktorá je hlavnou a rozhodujúcou podmienkou napredovania praxe (ako zjednocujúceho fenoménu všetkých foriem ľudských činností),

prítomnou vo všetkých jej etapách a historických typoch, a teda v ľudských dejinách ako takých.

A napokon v hraniciach skúsenosti – ako konečný produkt kreativizácie práce a jej rozvetvovania - prebieha aj samotná sebarealizácia človeka; vďaka skúsenosti jej subjekt – reálny človek – vie identifikovať podmienky, ktoré mu umožnia, resp. neumožnia „vstupovať“ do sebarealizačného procesu (nezvolíme si takú činnosť, o ktorej vieme – vďaka skúsenosti či už priamo alebo sprostredkované nadobudnutej- že nezodpovedá nášmu potenciálu.

Identifikácia tvorby v systéme pracovných činnosti, teda prostredníctvom práce je nesporne náročnou metodologickou problematikou z mnohorakých dôvodov; uvedieme niektoré z nich:

- Fenomén práce je protirečivý a prítomnosť tvorby nie vždy potvrdzuje, ale ani nie vždy ju eliminuje. Táto protirečivosť je daná mierou slobody, v hraniciach ktorej sa práca konštituuje. Miera slobody determinuje prácu z hľadiska jej „odcudzeného“, alebo „neodcudzeného“ charakteru ; z hľadiska toho, či v danej pracovnej činnosti sa človek realizuje, t.j. nachádza v nej sebauplatnenie aj z hľadiska jeho schopnosti, alebo naopak – nenachádza v nej sebauplatnenie (napríklad je donútený z mnohorakých dôvodov vykonať prácu, ku ktorej nemá „bytostný“ vzťah, v ktorej sa „znásilňuje“ jeho tvorivá subjektivita. Z dejín je známe, že boli obdobia, v ktorých sa práca chápala (realizovala) ako činnosť s nejednoznačnou sociálnou a individuálno-ľudskou hodnotou. To znamená, že v každej etape dejín sa problém práce (a s tým súvisiacej aj tvorivosti) sa riešil z pozície daných prakticko-technických, duchovno-kultúrnych a sociálno-politických možností. Boli (a dodnes ešte existujú) spoločnosti, kde práca znamenala predovšetkým hrozbu trestu – biologického vo forme hladu, spoločenského vo forme vykorisťovania a diskriminácie; nezriedka sa stretávame aj s takou sociálnou situáciou, kde sa práca z „priviléžia“ premenila na „bremeno“. Dôsledkom toho bol zväčša negatívny vzťah k práci. Tento vzťah sa prenášal v rozličných modifikáciách a prejavoch do sfér spoločenského a individuálneho života a nepochybne ovplyvnil aj problematiku sebarealizácie, určoval jej hranice, meradlá, mieru jej napĺňania ľudským významom a zmyslom; ale určoval aj povahu samotnej socializácie, ktorá sa do značnej miery podieľala na chápaní práce, jej poslania v pozitívnych súvislostiach s rozvojom osobnosti, ale aj v negatívnych

určeniach, v ktorých sa práca vníma v negatívnom apriorizme ako „sociálne zlo“ (tento „aspekt“ práce je prítomný aj vo vedomí mnohých našich súčasníkov).

- V dnešných transformačných procesoch sa fenomén práce stáva na jednej strane sociálne i ľudsky vzácnou hodnotou (práca z „bremena“ sa mení na „privilégium“), na druhej strane sa stáva akoby „nepriateľom“ slobody, bremenom, vynútením zo strany štátu, inštitúcií, úradov (neadekvátne pridelovanie pracovných miest nezamestnaným). Existuje však aj chápanie práce ako akéhosi dočasného prostriedku sebakonštituovania sa človeka. Slobodný trh práce takéto určenie do značnej miery determinuje. V popredí však vystupuje otázka, nakoľko sa v takomto „mechanizme práce“ rozvíja integrita osobnosti a možnosti jej slobodnej sebarealizácie, resp. jej sebaaktualizácie z pozície jej vlastnej osobnostnej svojráznosti, aj keď – na druhej strane – vzniká potreba rozvoja disponibilít tejto osobnosti ako nového osobnostného určenia „ľudí práce“ v podmienkach „trhu práce“. Možno pripustiť, že aj v tomto priestore (v našich domácich podmienkach zatiaľ značne sociálne improvizovanom) sa už prejavuje určitá miera kreativity. Z teoreticko-metodologického (ale v konečnom dôsledku aj z prakticko-aplikačného) hľadiska uvedenú diskrepanciu medzi fenoménom práce, jej tvorivým obohacovaním a sebarealizáciou je možné riešiť aj z pozície „výchovy v práci a pracou“. Nazdávame sa, že to bude hlavný motív zdokonaľovať sociálny svet človek aj v budúcom tisícročí. Totiž v práci (aj bez zreteľa na mieru prítomnosti kreativity), ktorá predpokladá vzájomnú súčinnosť individuí („ľudí práce“) sa konštituuje systém sociálnych noriem, ale aj „ľudský kapitál“; špecifikuje sa, no zároveň sa aj kultivuje „sociálna zručnosť“ (popri pracovnej zručnosti), bez ktorej sa žiadna civilizácia (vrátane budúcnosti) nezaobíde, i keď zdanlivo je tu istá „náhrada práce“- veda a technika, t.j. technizácia a racionalizácia práce. Možno len súhlasiť s názorom R. Dahrendorfa, že práca ako mnohodoménny fenomén ovplyvňuje všetky sféry životného prejavu človeka, a to i napriek pokračujúcej tendencii technizácii a racionalizácii ľudskej činnosti ako takej. „Názor, že technický rozvoj robí ľudskú prácu nadbytočnou... má dnes už menej prívržencov ako v čase debaty o automatizácii v päťdesiatych rokoch. Zmeny charakteru práce boli hlboké a ovplyvnili život jednotlivcov, ako aj spoločenské štruktúry... Práca je skrytým programom priemyselného sveta... Moderné spoločnosti sú pracovné spoločnosti vybudované na základe pracovnej etiky a zamestnaneckých miest... Pracovné miesta sú vstupenkou do sveta zaopatrení. Určujú ľudské príjmy,

vrátane príjmov z prevodu ich spoločenského postavenia, ich sebaúctu a spôsob, akým si organizujú svoj život“ (R. Dahrendorf, 1991. s.224).

- Fenomén práce, jej kreativizáciu je potrebné chápať - vo vzťahu k otázke sebarealizácie- ako sociálny jav s dominujúcim ontotvorným, t.j. praxeologickým, sociálno-participačným (socializačným) a humánno-rozvojovým určením. V súčasnosti tieto určenia akoby ustupovali do „pozadia“ a v popredí pozornosti (a záujmov určitých skupín spoločnosti) sa práca redukuje na ekonomickú dimenziu; hrozba ekonomického redukcionizmu v chápaní a hodnotení práce sa deje na úkor jej sebarealizačnej a humánno-rozvojovej dimenzie. Je zrejmé, že zvýrazňovanie ekonomickej dimenzie práce je determinované jej zárobkovo-tvorným charakterom (práca ako zdroj sociálno-ekonomickej „istoty“); je však zrejmé aj to, že absolutizácia tohto rozmeru práce znamená redukciiu človeka iba na „zarábajúcu bytosť“, na bytosť „večnej starosti“, pričom dominujúcim kritériom je mzda. Niet pochýb, že v týchto súvislostiach sa popiera aj jej výsostne ľudský (kultúrno-antropologický) zmysel a význam; a je rovnako nespornou skutočnosťou, že z hľadiska sebarealizácie sa táto bytosť „sebaaktualizuje“ len z pozície uspokojovania tejto potreby. Je to teda iba „partikulárna“ sebarealizácia, čiastočná sebaaktualizácia, sebaaktualizácia v hraniciach „mat“, no menej už „byt“.
- Vynára sa otázka, do akej miery je práca slobodnou činnosťou a do akej miery je táto sloboda „determinovaná“. A teda do akej miery a akým spôsobom a v akom dejinnom období je možná sebarealizácia „človeka práce a v práci“. Z teoreticko-metodologického hľadiska je potrebné vo fenoméne práce identifikovať je základné určenia, hlavné „konštanty“, ktoré nám umožnia „dešifrovať“ tajomstvá tohto fenoménu. To znamená, že :
  - Práca je výsostne cieľavedomou činnosťou; tón jej udáva projektivita /subjektívny zámer, vôľa zrealizovať cieľ spredmetnený vo výsledku pracovnej činnosti – v produkte; prítomnosť projektivity v tomto druhu činnosti – v práci – je zároveň meradlom ľudskej kreativity (spočíva v spôsobe, v kvalite, v technológiách atď., ako aj v samotnej identite produktu so zamýšľaným cieľom, s „ideou“ tohto produktu, ktorý „najprv“ existuje v predstave, v myšlienke, v koncepcii, v technologickej stratégií atď. Prítomnosť sebarealizácie subjektu je evidentná;

- Práca je zároveň „večnou“ prirodzenou nevyhnutnosťou bez zreteľa na spôsob organizácie spoločnosti, jej ideológie, kultúry, náboženstva, tradícií atď.; je základnou podmienkou existencie človeka (ľudstva); je „mostom“ medzi človekom a prírodou, ale aj medzi človekom –individuom a spoločnosťou; je nenahraditeľným spôsobom a zároveň prostriedkom realizácie základných potrieb, nevyhnutých pre fungovanie spoločnosti; je dejinotvornou „silou“. Vtom zmysle je ľudská kreativita, možnosti jej realizácie v pracovných aktivitách rámcovaná (determinovaná) touto „železnou“ nevyhnutnosťou. Ľudstvo ju zvláda tak, že ju vedome prijíma a ustavične hľadá nové a nové spôsoby, vďaka ktorým sa práca ako „bremeno nevyhnutnosti“ mení (modifikuje jej inštrumentálna výbava) na prácu s čoraz výraznejšou dimenziou slobody a z nej vyplývajúcej možnosti pozitívne, ľudsky zmyslupnejšej sebarealizácie.
- Prítomnosť vyššie uvedených prvkov kreativity v práci je produktom už spomenutej cieľavedomosti; jej „úloha“ spočíva v racionálnej regulácii vzťahov medzi človekom a prírodou, ale aj medzi ľuďmi navzájom v systéme pracovnej činnosti (princíp racionálnej kooperácie).

Vstup vedy a techniky, prítomnosť nových technológií v pracovnom procese, a teda technizácia a racionalizácia práce ako takej znamená jej efektívnosť v oblasti produktivity, v účinnejšom pôsobení na prírodu, na jej zdroje, s čím súvisí zlepšovanie kvality života, vyšší životný štandard atď. „Ako konštatuje Odlerová, príroda je krehká, unavená, nedokáže sa seba obnovovať, čo je determinované devastačným prístupom človeka k životnému prostrediu“ (Odlerová, 1998. str. 25. – 26.). Avšak popri jednoznačných pozitívach, ktoré so sebou prináša technizácia a racionalizácia práce (a teda technická a vedecká tvorba), vznikajú aj negatívne dôsledky, ktoré v súčasnosti majú spoločného menovateľa a tým sú ekologické problémy už v globálnom meradle, problémy definované ako environmentálna záťaž životného prostredia, klimatické anomálie atď. Ale aj tu opäť iba ľudská kreativita môže čeliť týmto externalitám vedecko-technického pokroku. Vďaka ľudskej kreativite, rozvíjajúcej sa v podobe úsilia predísť globálnej ekologickej kríze, eliminovať dehumanizáciu životného prostredia, sa začína obnovovať aj požiadavka nielen racionálnej, ale aj etickej zodpovednosti človeka za „svoje dielo“, v tejto súvislosti demonštrované jeho „environmentálnou iracionalitou“.

4. Hlavné aspekty kritérií ľudskej tvorivosti

a/Teoreticko-metodologický aspekt.

Dominujúcim znakom ľudskej tvorivosti (vo všetkých jej typoch – vedecká, technická, umelecká a sociálna tvorba) je kritérium kvalitatívne nového; na tvorbu „nového“ je nasmerovaná ľudská subjektivita s jej vlastnou projektivitou (cieľavedomosťou). Produkcia nového je výrazom schopnosti tvoriť „čosi navyše“, čo ešte neexistuje, alebo existuje v „náznakoch“, v „kontúrach“ odlišujúcich to, čo „už je“, resp. už bolo, (t.j. od „starého“). „Istý proces sa dá nazvať tvorivým, keď sa jeho výsledok odrazí v nejakom novom výtvore, t.j. v takom diele, ktoré pre určitú skupinu, v určitom čase je užitočné alebo prijateľné alebo aspoň prijateľné“ (Ďurič, L. 1985).

Produkciou nového, novej skutočnosti tak človek znásobuje svoju existenciu, necháva čosi „zo seba“ vo vytvorenom diele, čím sa definuje jeho kreatívna podstata; toto „znásobovanie“ seba samého je však cieľavedomé aj v tom zmysle, že sa v tomto procese prejavuje intencionalita subjektivity človeka; práve jej prostredníctvom sa aktualizuje „driemajúci“ potenciál do predmetnej (alebo duchovnej) podoby- do kvalitatívne novej skutočnosti, ktorej človek podriaďuje svoju vôľu, schopnosti, ba niekedy (v hraničných situáciách, v čase vojny atď) aj život.

Tvorbou nového človek - na rozdiel od zvierat- vtlačá okolitému svetu svoju pečať; no tým, že v tomto svete zanecháva svoje stopy, zároveň ho ovláda – dáva mu svoj ľudský význam. Vo vytvorení nového produktu sa „manifestuje jedinečnosť individua, jeho kreatívna identita“ (Rogers, C. R. 1995, s.139).

Avšak nové nevzniká z „ničoho“; okrem zdroja ľudskej tvorivej subjektivity je tu aj zdroj už existujúceho „starého“, ktoré v nových súvislostiach a vzťahoch, novým spôsobom preštrukturalizované, prijíma určenie nového. V tom spočíva samotná logika kontinuity. Inými slovami to, čo v starom „driemalo“, sa v nových podmienkach „sprítomnilo“, aktualizovalo, prijalo podobu kvalitatívne nového. „Základným princípom tvorivého procesu je výber, pretváranie a spájanie prvkov predchádzajúcej skúsenosti formou, v ktorej výsledky zlučujú v sebe novosť s nejakou užitočnosťou (estetickou, poznávacou, technickou...) Nijaký tvorivý produkt nie je absolútnou novotou, ale iba fragmentom dlhej reťaze vývinu, v ktorom prítomnosť je podmienená minulosťou“ (Pietrasinski, Z. 1972. s. 34-36).

Takže: Kvalitatívne nové nevzniká z ničoho, z neexistujúceho a novým je potiaľ, pokiaľ nedisponuje všetkým starým. Nové teda disponuje vlastnou špecifickosťou, vďaka ktorej sa vymyká z hraníc starého.

b/. Sociálny aspekt

Základná konštanta ľudskej tvorivosti, ktorou je fenomén nového získava na „legitimite“ v najtesnejšej väzbe so spoločenským pokrokom (rozvoj, resp. upevňovanie humanizmu, slobody, spravodlivosti, demokracie, mieru atď). Ľudská tvorivosť s dominujúcim určením produkcie nového, ktoré „slúži“ všeobecnému vzostupu človeka je predĺženou rukou pokroku. Kritériom pokroku môže byť – na jednej strane- ovládanie prírodných síl (prostredníctvom vedecko-technického rozvoja, ktorý by bez tvorivej aktivity vedcov, technikov, manažérov a pracujúcich nebol mysliteľný), a na strane druhej je ním premostenie tejto vlády do sociálneho sveta, v ktorom zdroje takto získane z ovládania prírodných síl spoločnosť využíva v rámci vlastného emancipačného vzostupu.

To znamená, že pokrok, determinovaný vedecko-technickým rozvojom je „jednoznačným“ iba so zreteľom na jeho sociálny obsah. „Ak sa za kritérium vedecko-technického pokroku berie taký ukazovateľ, ako nové a neodhaľuje sa sociálny charakter tohto pojmu, vytvára sa možnosť rozlične interpretovať tento znak a posudzovať ho subjektivisticky. Situáciu nezachraňuje ani zavedenie pojmu zásadne nového. Nech by sme uvádzali akékoľvek argumenty na zdôvodnenie týchto kritérií a akokoľvek by sme spresňovali ich zmysel, kritéria nového a zásadne nového ostanú nespoľahlivé, pretože sú neurčité. Ide o to, že pre technický pokrok nie je charakteristické každé nové, ale len jeho obsah, ktorý sa zhoduje s kritériami ľudskej a sociálne i psychicky želaného rozvoja“ (Duda, E. 1986, s. 173-174)

Vo vyššie uvedených súvislostiach platí metodologické pravidlo, že fenomén (meradlo) nového ako hlavného kritéria pokroku (a s tým súvisiacej ľudskej tvorivosti) je potrebné historicky odstupňovať. Odstupňovanie tohto kritéria znamená identifikovať ho z hľadiska jednotlivých etáp kultúrneho a civilizačného vzostupu ľudstva: iný sociálno-historický obsah nového bol v období antickej kultúry, iný v stredoveku, a opäť iný v renesancií či v novoveku, a iný v dobe postmodernity, v informačných a globalizačných procesoch, vo veku digitalizácie atď. To však neznamená, že uvedené kritérium budeme bezhranične relativizovať; hranice tejto „relativizačnej hrozbe“ udáva humánne smerovanie ľudskej kreativity už tým, že jej subjektom je človek ako najvyššia možná hodnota na našej planéte Zem.

c/ Racionálno-etický aspekt.

V dobe moderných technológií, digitálnych komunikačných systémov, vysokej úrovne vojenskej techniky, v dobe nových metód v technike (v „technológiách“) zabíjania, mučenia, vykorisťovania, rafinovaných finančných podvodov atď., je potrebné (ba až nevyhnutné) identifikovať kritérium nového – ako základné kritérium ľudskej tvorivosti – z racionálno-etických aspektov.

Nové totiž nie je novým preto, že obsahuje to, čo ho nerobí starým, čo vylučuje, „prekračuje“ staré, ani len preto, že prekračuje dobovú (časovú) ohraničenosť (hoci v mnohom tak je). Jeho povahu a do istej miery aj relatívnu hodnotu určujú takisto jeho racionálne a etické zdôvodnenie, racionálny a etický rozmer ľudskej tvorivosti. Súvisí to aj so skutočnosťou, že racionálne v ľudskej činnosti nemusí byť jednoznačne aj etické (morálne); ľudská tvorivá činnosť môže mať aj konštruktívne, ale aj deštruktívne zameranie. A práve v konštruktívnom zameraní, zdôvodňovanom etickými hodnotami sa ľudská tvorivosť stáva priestorom pre plnšiu sebarealizáciu človeka.

Teda platí, že rozum, racionalita na jednej strane určuje charakter tvorby, avšak platí aj to, že v určitých situáciách je v úlohe determinanta tvorby etika, morálne konanie a zodpovednosť. Čiže platí aj to, že racionalita usmerňuje ľudskú mravnosť, avšak platí aj to, že ľudská mravnosť usmerňuje racionalitu. Táto dialektika (ktorá hovorí o „protirečivej“ povahe tohto vzťahu) je zakotvená do sociálnej reality, do charakteru sociálno-politického usporiadania spoločnosti, ale aj do mentálnej výbavy tvorivého subjektu, jeho intelektuálneho a mravného potenciálu.

Vyššie uvedená súvislosť medzi racionalitou a mravnosťou vo svete tvorby z metodologického hľadiska hovorí o tom, že tvorivosť skrýva v sebe aj deštruktívny rozmer, najmä preto, že racionalita vo vzťahu k mravnosti nie je jednoznačnej povahy. V tejto súvislosti možno hovoriť o dvojsečnosti rozumu, ktorá sa v dnešnom svete prejavuje v charaktere vynálezov, vo využívaní /zneužívaní vedecko-technických výdobytkov a ľudského poznania ako takého. Takže platí, že rozum nielen sľubuje, ale aj varuje; varuje aj vďaka tomu, že ho identifikujeme vo vzťahu k mravnosti, racionalitu vo vzťahu k jej etickým súvislostiam.

Rozum, vyúsťujúci do etického problému „dobrého“ a „zlého“, „ľudského“ a „neľudského“, „správneho“ a „nesprávneho“, „potrebného“ a „nepotrebného“ atď., jednoznačne nevyjadruje iba racionalitu ľudských síl, aktivity človeka, zameranej „na človeka a za človeka“; je aj iracionalitou, vystupujúcou „proti človeku“, a nie „v mene človeka“. Aj preto sebarealizácia (a v užšom slova zmysle aj sebaaktualizácia) človeka nie je jednoznačne priamočiary proces ľudského „zviditeľňovania sa“; je to proces plný zákrut,

vzostupov a pádov a v mnohom zápassí s „otvorenými otázkami“, rámcovanými množstvom rizík, ktoré sprevádzajú človeka (najmä v súčasnosti) na ceste jeho emancipačného vzostupu.

LITERATÚRA

DAHRENDORF, R. 1991. *Modrený sociálny konflikt*. Bratislava: 1991.

DUDA, E. 1986. *Človek vo svete techniky*. Bratislava: 1986.

ĎURIČ, L. 1985. *Poznávanie žiakov a rozvoj ich tvorivého myslenia*. Bratislava 1985.

GARDAVSKÝ, V. 1969. *Nádej z skepse*. Praha: 1969.

HLAVSA, J. 1986. *Psychologické základy teórie tvorby*. Praha: 1986.

LILOV, A. 1985. *K povaze umělecké tvorby*. Praha: 1985.

ODLEROVÁ, E. 1998. *Ekofilozofia v dejinách filozofického myslenia*. Bratislava: STU 1998, str. 25. – 26

PIETRASINSKY, Z. 1972. *Tvorivé myslenie*. Bratislava. 1972.

KONTAKT NA AUTORA

Prof. PhDr. Vasil KUSIN, DrSc.

Fakulta sociálnych štúdií

Vysoká škola Danubius

Sládkovičovo